

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 1 (96)

Нұр-Сұлтан
2022

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффа Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Жизнь музея

Акжасарова А.К., Жумагулова К.Б.,
Ибраева Г.О. Легенда казахской сцены..... 4

Археология

Кунитаке Садакатсу, Таймагамбетов Ж.К.
Микропластинчатая индустрия раннего
верхнего палеолита на юге Казахстана:
подробный анализ кареноидных нуклеусов для
пластинок из стоянки Бүйрекбастау-бұлақ-1 в
горах Каратау 10
Абильмаликов К.К., Курманиязов Ы.С.,
Назаров А.Ж. Утюжок в Ботайской
археологической культуре 35

Этнография

Төлегенұлы Б. Орхон-Енисей жазбаларындағы
«елші» және «йалабач» атаулары хақында 42
Артықбаев Ж.О. XIX ғасырдағы қазақ
қоғамының этноәлеуметтік құрылымы мен
ерекшеліктері 48

Бейнелеу өнері

Ақсақалова Ж.А. Соцреалистік сипаттағы
Қазақстан кескіндемесіндегі еркіндік тақырыбы
..... 60

Тарих

Нұрахметұлы И. Ғұн империясы – қазақ
мемлекеттілігінің бастауы 68

Тарих. Тұлға. Тағылым

Алпысбес М. Абай және оның заманы мен
тарихи көзқарастары 74
Оспан С.К. Шолақ туралы шындық 86
Оспан С.К. Тұмайды енді қайтып Иманжүсіп
..... 102

Филология

Жақан Ә.Қ. Әлемдік шығармалардағы
Шыңғыс хан бейнесі 112
Айтұғанова С.Ш. Детальдың көркем туынды
құрылымындағы орны 121

Музей ісі

Құрманиязов И.С., Жасекенов М.Қ.,
Тілеуқабыл Ж.Ж. Арал және Қазалы аудандық
тарихи-өлкетану музейлерінің құрылу
тарихынан 131
Көзейбаев С.Ә., Сайлау А. Тарихи мұраны
ұлықтаған жоба 143

CONTENTS

Museum life

Akzhassarova A. K., Zhumagulova K. B.,
Ibraeva G. O. Legend of the kazakh stage 4

Archeology

Kunitake Sadakatsu, Taimagambetov Zh.K.
Microplate industry of the early upper paleolithic
in the south of Kazakhstan: detailed analysis of
karenoid nuclei for plates from the Buirekbastau-
bulak-1 man site in the Karatau mountains 10
Abilmalikov K.G., Kurmaniyazov Y.S.,
Nazarov A. Zh. Flat iron in the Botai archaeological
culture 35

Ethnography

Tolegenuly B. About the names «Elshi» and
«Yalabach» in the Orkhon-Enisei records 42
Artykbayev Zh.O. Ethnosocial structure and
features of kazakh society in the nineteenth
century 48

Fine arts

Aksakalova Zh.A. The theme of freedom in
painting of Kazakhstan of social realistic character
..... 60

History

Nurahmetuly I. The hun empire – the beginning of
the kazakh Statehood 68

History. Personality. Learning

Alpysbes M. Abay and its time and historical views
..... 74
Ospan S.K. The truth about Baluan Sholak 86
Ospan S.K. Life and creativity of Imanjususup
..... 102

Philology

Gakan A.K. The image of Genghis khan in the
world works 112
Aituganova S.Sh. The place of the details in the
structure of the artwork 121

Museum business

Kurmaniyazov Y. S., Zhasekenov M.K.,
Tleukabyl Zh. Zh. From the history of the creation
of the Aral and Kazalinsky regional museums of
history and local lore 131
Kozeibaev S.A., Sailau A. A project that glorifies
the historical heritage 143

Нұрахметұлы И.

Қазақстан Республикасы Ұлттық академиялық кітапханасы

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

e-mail: nurakhmet1967@mail.ru

ҒҰН ИМПЕРИЯСЫ – ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ БАСТАУЫ

Мақалада ерте және таяу замандағы тарихшылардың еңбектеріндегі деректерге сүйене отырып, қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы хақында тұжырым жасалады. Біздің заманымыздан бұрынғы 209 жылы құрылған ұлы ғұн империясының қазақ тарихында алатын орны көрсетіліп, мемлекеттілігіміздің ғылымға белгілі тарихына 2230 жыл толғаны туралы айтылады.

Біріншіден, ғұн империясының құрылған уақыты белгілі. Екіншіден, империяның территориясы мен шекарасы анық белгіленген. Үшіншіден, жетілген басқару жүйесі бар, билік құрылымы қалыптасқан кемел мемлекет болды. Төртіншіден, күшті заңы болды. Бұл Түркі тарихында жасалған тұңғыш заң. Осы деректерге сүйене отырып, ғұн империясын Қазақ мемлекеттілігінің бастауы деп айта аламыз.

Түйін сөздер: мемлекет, мемлекеттілік, мемлекеттілік тарихы, территория, заң, шежіре деректері, жазба деректер.

Кіріспе

Мемлекеттік тарихымызды арыдан бастайтын жақсы үрдіс қалыптасып келе жатқаны баршаға аян. Бұл – 300 жыл отар болып, рухы жаншылған халықтың өз тегін тануға деген талпынысы. Дегенмен, осы бағыттағы ізденістерге кейде тарихи деректердің тапшылығы қолбайлау болатыны бар. Кейде бар деректерді талдауға ғылыми тұрғыдан да, рухани тұрғыдан да дайындығымыз жетпей жататын тұстарымыз бар. Осындай себептерге байланысты кейде жаңсақ ұғымдар да туып жатады.

Елбасы Н. Назарбаевтың бастамасымен 2014 жылы 31 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Үкіметінің №1448 «Қазақ Хандығының 550 жылдық мерейтойын 2015 жылы тойлау» туралы бұйрығы шықты. Көне

деректерде «Қазақ хандығының» құрылған уақыты 1456 жыл деп көрсетілсе, кейінгі кезде бұл 1465-1466 жылдарға өзгерген. Мерейтой осы соңғы дерекке сай белгіленгені анық. 2015 жылы Қазақ хандығының 550 жылдығы тойланды. Бұл тарихи тұрғыдан да, саяси тұрғыдан өте жемісті шара болды. Әсіресе, «Қазақта мемлекет болмаған», – дейтін пікірлерге тойтарыс берудегі маңыздылығын бағаламау әділдік болмас еді. Бір өкінішті жері халықтың көп бөлімі (әсіресе, жастар бір бөлім зиялы қауым да бар) қазақ мемлекеттілігінің тарихы 550 жылмен шектеледі деген қате ұғым қалыптастырып алғаны. 2014 жылы 31 желтоқсанда жарияланған бұйрықта Қазақ мемлекеттілігінің 550 жылдығы деген сөз жоқ, «Қазақ хандығының 550 жылдық мерейтойы» деп анық жазылған.

«Мемлекет тарихы» мен «мемлекеттіліктің тарихы» бір ұғым емес, тамырлас, бірақ, мағынасы бір-бірінен бөлек ұғымдар. Мұны түсіну соншалықты қиын емес. «Қазақстан» Республикасының құрылған күні – Қазақстан деген жас мемлекеттің тарих сахнасына шыққан күні, бірақ, одан бұрын да қазақта мемлекет болды. Сол сияқты, 1465 жыл «Қазақ Хандығы» деген мемлекеттің құрылған уақыты, бірақ, ешқашан Қазақ мемлекеттілігінің бастауы болмайды.

Қазақ мемлекеттілігі туралы сөз қозғалғанда «Қазақ» атауына соқпай өту мүмкін емес. Бұл атаудың этимологиясы төңірегінде болжам көп. Қазақ сөзі «қас» және «сақ» сөздерінің бірігуінен жасалған (М. Ақынжанов, С. Мұқанов). «Қаз» және «оқ» сөзінің қосылуынан жасалған (Абдрахманов). «Қазар», «аз» деген сияқты тайпа аттарынан шыққан, «Қазақ» пен «Қазар» түбірлес және ол «Қаз», «Қас», «Қазпи», «Қаспи» сөздерінен шыққан (Н.Я. Марри). «Қазақ сөзі «қаз» және «зақ» этнонимдерінен келіп шыққан, т.б. Бұл тұжырымдардың бәрі белгілі дерекке немесе логикаға сүйеніп айтылғанына қарамай, Қазақ сөзінің этимологиясын толық түсіндіріп беретін ғылыми еңбек әлі жазыла қойған жоқ. Қазақ атауының пайда болуы хақында екі түрлі тұжырым айтылып жүр: Бірі, «Қазақ» – XV ғасырда «Қазақ хандығының» құрылуына байланысты пайда болған жаңа атау десе, екіншісі, Қазақ ежелден келе жатқан ел аты дегенге тоқтайды.

Қазақ атауы ауызша шежіре мен жазба тарихта көп сөз болған тақырып.

Шежіре деректері

Ауызша шежіренің бір парасы «қазақ» атауының төркінін аңызға апарып тіреді. «Қазақ» сөзі құсқа (ақ қазға – аққуға) ұқсатудан шыққан» дейді. Қалша Қадыр туралы қазақтың көне аңызында соғыста жараланып, иен далада өлім аузында жатқан Қалша Қадырдың жанына бір «ақ қаз» (аққу) келіп, аузына су тамызып, аман алып қалады. Есін жинаған соң оны көл бойына ертіп апарып, емдеп жарасын жазады. Сөйтсе, ол құсқа айналып келген пері қызы екен. Қалша Қадыр сол қызбен үйленіп, одан «Қазақ» деген бала туған» (Мыңжани, 1986: 26). Ескі аңыздың тағы бірі былай сөйлейді: «Ертеде алапес ауруына шалдыққан адамдарды емдей

алмағандықтан, бір аралға апарып тастайды екен, күндердің күнінде аралға жиналған алапестердің ішінен бір адам шығып, ауруды емдеп жазған. Олар өздері бөлек хандық құрып көшіп-қонып жүреді екен. Бірде олардың көшіп келе жатқанын көрген хан (қай елдің ханы екені айтылмайды) қазға ұқсатып, «мыналар қаз-ақ екен» депті, содан «Қазақ» атауы шығыпты» (Халық аңызы).

Екі аңызға ортақ ерекшелік – «Қазақ» атауының тегін аққумен байланыстыруы. Мүмкін бұл аққуды киелі құс санаған бабаларымыздың өз тегін ұлықтауынан туған аңыз, мүмкін, қазақтың аққуды киелі құс деп білуі осы аңыздың әсері... «Қызыл Арыстан хан» туралы аңызда қазақ сөзі басқаша түсіндірілген. «Ханның шабындыдан әкелген әйелінен өне бойы ала бала туады. Мұны жамандық нышаны деп білген хан дарияға тастатып жіберген. Баланы бір балықшы құтқарып алып, атын «Алаш» қояды. Алаш ақылды әрі батыр болып ержетеді. Хан оны ордаға алдырмақ болғанда ақылшы билері: «Қасына жүз жігіт қосып беріп еркіне жіберіңіз», – деп ақыл айтқан. Сөйтіп, «Құтанбайдың үлкен ұлы Үйсін бастаған жүз жігіт, ортаншы ұлы Болат бастаған жүз жігіт, кіші ұлы Алшын бастаған жүз жігіт Алашқа қосылады. Сол үш жүз батыр төңірегіндегі елдерді бағындырып дербес хандық құрып, Алашты хан сайлайды» (Мыңжани, 1986: 28). Бұл аңызда «қазақ», «алаш» және «үш жүз» атауларының төркінін сабақтастыра баяндау бар. Бұдан халықты біріктіру идеологиясын анық байқаймыз. Соған қарағанда, алдыңғы аңыздардан кейін шыққан болса керек.

Қазақтардың өз тегі туралы шығарған көне аңыздары осылар. Дегенмен, үш аңызда да Қазақ хандығы құрылу қарсаңындағы оқиғалардың ізін көре алмаймыз.

Ұлттық әдебиетіміздің тарихында Қазақ сөзін алғаш қолданған Қазтуған жырау.

*Бұл қоныстан кетпесең,
Атаңа нәлет кәуірдің,
Пайдасына қалмаса игі еді,
Ноғайлы қазақ жұртының,
Кейінгі туған балалары-ай, –*

дейді. Жыр «Қазақ ордасы» құрылу қарсаңында, Керей мен Жәнібек бастаған рулар Әбілқайыр хандығынан бөлінер тұста айтылған. Бұл деректен екі түрлі жағдайды байқауға болады:

Бірінші, Әбілқайыр хандығында біраз ру-тайпалар «Қазақ» атымен аталғаны; Екінші, Қазақтың көне сөз қолданысында заттың ерекшелігін көрсете баяндайтын мынадай сөз нормасы бар: Орманы бар тау туралы айтуға тура келсе, еш уақытта таулы орман демейді, «орманды тау» дейді. Мұнда айтайын деген ойдың иесі орман емес, тау. Орман таудың белгісі ғана. Бір қора қойдың ішінде азғана ешкі болса, оны қойлы ешкі демейді, «ешкілі қой» дейді. Мұнда да ойдың иесі ешкі емес, қой». Осы тұрғыдан қарағанда «ноғайлы қазақ» атауы ноғайлы жұртында саны көп халық қазақ екенін көрсетсе керек. «Ноғайлы» сөзі ноғай хан билеген ел немесе ноғайы бар қазақ деген мағына беретін тәрізді.

Жаңа құрылған хандықтың «Қазақ ордасы» аталуында да терең сыр жатыр. Өзбек ханның елі – «Өзбек хандығы», Ноғай ханның елі – «Ноғай» атанғаны сияқты, Керей мен Жәнібек құрған жаңа хандығы «Керей хандығы» деп аталу керек еді, бірақ, олай болған жоқ. Мұндағы басты себеп – «қазақ» сөзін кие тұтуда жатса керек.

М. Мағауин 1456 жылды «қазақ деп аталатын жаңғырған этностың дүниеге келген мезгілі деп есептеу керек» деп жазады. Бұл жердегі «жаңғырған этнос» сөзі қазақ атына байланысты айтылған. Қазақ хандығы ежелден бар халық аталғанын меңзеп тұр.

Жазба деректер

Моңғолдың құпия шежіресінде қоңырат Дай шешен Ясукейге көрген түсін жорыта отырып, елінің салтын баяндайтыны бар:

*Біз қоңырат елінде,
Қыз өсірсек әдемі,
Ұмытпаймыз кәдені.
Қара бура жүргізіп,
Косохы арба мінгізіп,
Сый етеміз хағанға...*

(Моңғолдың құпия шежіресі, 1992).

Моңғол тілінде «косох арба» сөзінің қазаққа қатысы жоқ деген пікір де бар. Дегенмен, Моңғол тілін жақсы білетін маман Ислам Қабышұлы моңғол тіліндегі «Hasahtergen» (косек терген) деген сөздің «Қазақ арба» (Қабышұлы, 1991) деген мағына беретінін дәлелдеп жазды.

Түркі ғұламаларының ішінде Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рәшиди»

атты еңбегі мен Қадырғали Жалайыридің «Шежірелер жинағында» Қазақ хандығына қатысты деректер жазылған. Ерте және орта ғасырлардағы шет ел жазбаларында да: «Қазақ ұлысы», «қазақ елі», «қазақтар», «қосек», «қазақы» атауы көп кездесетіні бар.

Фердауси «Рустем-Дастанында» (Шаһ-нама) «Қазақты» ел аты ретінде ауызға алады. Дастан 1020 жылы жазылғанын ескерсек, Қазақ хандығы құрылудан бұрын да осы атпен аталған ел болғаны даусыз. Карамзин: «968 жылы рус князі Қара теңізге құятын Хубан өзенінің солтүстік жағасында «қосек» дегендерді жеңіпті» деп жазған. X ғасырда Византия патшасы Константин Порфирородни Хубан өзенін «Қазақия» деп атаған. Араб жазушысы Махсұд та қазақ деп сол өңірдегі елдерді айтқан. Никон 1223 жылы Шыңғыс әскері Кавказ тауын асып келіп, «Қазақ жерін басып, қыпшақтарды қаратқан» деп жазған. 1447 жылы Меңлі Керей хан орыс князі Иван III-ге: «Сенің жеріңді тартып алу үшін мен ұландарымды, мырзаларымды, қазақтарымды жібермеймін» деп хат жазған (Сейфуллин, 1932: 172).

А. Вамбери 1885 жылы баспадан шыққан «Түрік халықтарының этнологиясы мен этнографиясы» атты еңбегінде Қазақ деген атау IX-X ғасырларда әлемге әйгілі халықтың аты болғанын жазады.

Қытайлар VII ғасырда «Арал, Кәспи теңізінің төңірегіндегі елді «Қыса», «кіса» деп атаған. «Таң патшалығының жаңа тарихы, Парсы тарауында»: «Парсылар шығыс жақта тоқар Қаңлылармен шекаралас, олардың солтүстік жағында Түріктердің «қыса» ұлысы тұрған», – деген дерек бар. Қытай ғалымдары осы «қыса», «кіса» сөздерін Қазақ сөзінің дыбыстық аудармасы деп қарайды. Су Бэйхай «қыса», «кіса» сөзіндегі «кі», «қы» дыбыстары Таң патшалығы тұсында «қа» деп, «са» буыны сақ деп оқылғанын дәлелдеп жазған. «Юан патшалығы тарихындағы аудармаларға қосымша» атты кітапта: «Түріктердің батыс бөлегін кіса немесе хаса ұлыстары қоныстанды. Батыс елдерінің ежелгі деректерінде бұл ұлыс «қазақ» деп аталған. Қіса, хаса сөздері қазақ атауының дыбыстық аудармасы», – дейді. Қытайлар қазір де Қазақстанды «Ха го» деп, Қазақты «хаса» деп атап жүр. Түркі қағанатынан бері мың жыл өткенін ескерсек, «хы гоның» «ха гоге», «қыса, мен кісаның» «хасаға» айналуы

үлкен өзгеріс емес. Қытай тарихшылары Түркеш мемлекеті мен Алтын орданы «Қазақ халқы құрған мемлекет» (Нұрахмет, 2005: 97) деп қарайды.

1904 жылы баспадан шыққан «Грузия географиясы» атты жинақта армян ғалымы Муса Харени: «Қазақтар біздің заманымыздан көп бұрын Иран патшасы әулеттері кезінде Күр өзенінің оңтүстік жағасын қоныстанған», – деп жазған. Иран мен Тұран бөлінбей тұрған кезеңді меңзегені.

Чех ғалымы Б. Грозный «Қазахи біздің заманымыздан бұрын Кәспи теңізінің батысында тұрған ғұн тайпасы», – дейді. Арабтың саяхатшы жазушысы Мұхаммед аль-Ауфи 1228 жылы Индияда жарық көрген «Таңдаулы әңгімелер мен аңыздар жинағы» атты еңбегінде: «Алтайды мекендеген Қарлұқтар тоғыз ұлысқа бөлінген, бұлардың ішінде үш тайпа Чығыл, үш ұлыс Қазақ бар» (Мұхаммед аль-Ауфи, 1228: 42).

Абай Құнанбайұлы: «Қазақ сөзі Орта Азияға араб дін таратушылары келген кезде шыққан» деген пікір айтады, «... арабтар көшпелі халықтарды «хибан», «хұзағи» деп атапты, «хибан» дегені киіз шатырмен жүруші дегені екен, «хұзағи» дегені өз жұртында «хұзағи» деген көшпелі халқы бар екен, соған ұқсатып айтқаны екен. Сол уақыттың бір ханы көшіп келе жатқан бұлардың тіркеулі түйесін көріп: «міне мыналар шынымен қаз-ақ екен», – депті, сонымен бұлар өзін өзі де, өзге жұрттар да қазақ атап кетіпті» (Құнанбайұлы, 1995: 223).

Ә. Марғұланның зерттеуі бойынша «Қазақтар арабтар келмей тұрып Арал, Кәспи теңіздерінің төңірегінде болған» (Жұлдыз, 1984: 144). Арабтардың Орта Азияға келуі VII – VIII ғасыр.

Бұлар қалай дегенмен хатқа түскен, ескерусіз қалдыруға болмайтын деректер. Алайда, біз бұған көп мән бере бермейтін сияқтымыз. Ескі жазбалардағы қазақ атауы туралы айтылса, «ол қазақ қазіргі қазақ емес» дей саламыз. Егер көне заманда немесе орта ғасырда біздің жерімізде біз аттас халық тұрған болса, оның бізге қатысы барлығына емес, қатысы жоқтығына күдіктенген жөн.

Қазақ мемлекеттілігінің тарихын екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірі, қазақ атына тікелей байланысты мемлекеттер. Мысалы «Қазақ», «Қазақия», «Косек», «Қыса», «Кіса», «Қазахи», «Қазақ хандығы», «Қазақстан».

Екіншісі, қазақ атына тікелей қатысы байқала бермейтін ерте ортағасырлық және ежелгі ұлыстар. Қазақ хандығынан бұрын біздің жерімізде «Ақ орда», «Көк орда», «Жошы ұлысы» (Алтын орда), «Қарахан», «Ұйғыр», «Түркеш», «Түрік», т.б. мемлекеттер өмір сүргені белгілі. Осы мемлекет аттарынан Түркі жұртында хандықтарға ат қоюдың екі түрлі ұстаным болғанын байқаймыз. Бірі, хандықты белгілі бір тайпаның атымен атау. Ежелгі дәуірде билікке қай тайпаның көсемі отырса, хандық сол тайпаның атымен аталатын салт болған сияқты. Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлы, Түрік, Түркеш, Ұйғыр, т.б. Ол дәуірлерде қазақтар бірде билік басында болып, хандық қазақ атымен аталса, енді бірде қатардағы көп тайпаның бірі болып, бір хандықтың құрамында өмір сүргенін көреміз. Орта ғасырларға келгенде бұл үрдіс әлсіреп, хандық атауы билеушінің атымен аталатын бола бастайды. «Қарахан», «Жошы ұлысы», «Ноғайлы», «Өзбек», т.б. атаулар осы кездің туындысы. Қазақ атымен аталмаса да, бұрынғы «Қаңлы», «Үйсін», «Ғұн», «Сақ», т.б. ежелгі мемлекеттердің құрамында қазақтар болғаны анық. Басқа түркі халықтары сияқты сол мемлекеттерге біздің қатысымыз бар екенін ғылым теріске шығармайды. Демек, мемлекеттілік тарихымыз сол ескі замандардан бастау алатыны анық. Бірақ, ежелгі мемлекеттерге қатысты деректер бізге аз жеткен. Бір патшалықтың қашан құрылғаны туралы нақты дерек жоқ, енді бірінің басқару жүйесі қандай болғаны белгісіз, бұдан басқа да мәселелер көп. Сондықтан, мемлекеттілігіміздің бастауын дөп басып анықтау аса қиын. Қашан құрылғаны белгілі ежелгі түркі мемлекеті Ғұн империясы. «Ғұндар туралы деректер біздің заманымыздан 1600 жыл бұрынғы қытай жазбаларында кездеседі» (Алмас, 1986: 2). Алайда олардың күшейіп, дүние тарихында із қалдырған кезі Мөде қағанның заманы. Мөде Түменұлы біздің заманымыздан бұрын 209 жылы таққа отырды. Ол құрған ғұн империясы Б.з.д 209 жылдан Заманымыздан кейінгі 216 жылына дейін 425 жыл бойы бір тұтас мемлекет ретінде өмір сүріп, тұтас Азияға өз билігін жүргізді.

Бірінші, Ғұн империясының территориясы белгілі. Империяның жері «Шығысы Тынық мұқит жағалауларына тірелді. Солтүстігі Байқал көліне Енесей өзеніне, оңтүстігі Қытай қорғанына, Индистанның солтүстігіне, Батысы

Кәспи теңізіне дейінгі жерді алып жатты» (Алмас, 1986: 20).

Екінші, жетілген мемлекеттік билік құрылымы болды. Империядағы ең үлкен билік иесі патша, яғни Мөде, онан кейін солқол және оңқол құтығулар, оларға бағынышты әр өңірдің хандары мен білге хандары.

Мемлекетті аймақтарға бөліп басқаруды Мөде қаған жолға қойған. Тарихи еңбектерде ғұндар батыс ғұндар және шығыс ғұндар болып екіге бөлінді деп жүрміз. Шын мәнінде ол мемлекеттің екіге бөлінуі емес. Жер кең, халық саны көп болғандықтан мемлекетті екі үлкен басқару аймағына бөліп басқару еді.

Үшінші, Кемел әскери түзімі болды.

Мөде түрк тарихынан шыққан ең үлкен әскери реформатор. Ғұн әскерлері «көк атты, ақ атты, қоңыр атты, қара атты, жирен атты әскер болып бөлінді (Алмас, 1986: 193). Солтүстіктің әскерлері қара ат, Оңтүстіктің әскерлері жирен, құла ат. Батыстың әскерлері ақ ат, шығыстың әскерлері қоңыр, торы ат мінеді. Әскерлерге әртүрлі ат мінгізу, әр түрлі тұмақтар (бас киімдер) кигізу соғыс кезінде өте қолайлы болған. Әрбір қосындағы әскерлердің тез жиналып шабуылға өту, қажет болған кезде майданнан шегіну үшін, соғыста адам шығынын есептеуге де, әскери тәртіпті сақтау үшін де тиімді еді.

Хан ордасына қарасты Мөденің жеке әскері «көк атқа мінетін, ол әскерді «Тәңір найзағайы» (Алмас, 1986: 193). деп атаған. Көк түс ғұндар үшін қасиетті түс болған. Бұл «Көк Тәңірмен» байланысты болуы да мүмкін. Ғұн мемлекеті 26 тайпадан құралған. Түрк тайпалары соның бірі. Меніңше, Түркітер ғұн ордасына қараған тайпа болғандықтан «көк түріктер» атанған сияқты. Қазақта «қара көк» сөзі «текті» деген мағынада 20 ғасырдың соңына дейін қолданылып келді. Үйлене алмай отырып қалған қыз, жігіттерді «Көк етікті кезікпей, көн етіктіні менсінбей жүр» деп жатады. Мұндағы

«көк етікті» сөзі де бай, текті, жақсы деген мағынада. Патша тұқымдарын, батырлардың әулетін, текті адамдарды «қара көктің тұқымы» деп мақтайды. Бұл да Мөде заманынан келе жатқан, хан тұқымымыз немесе атамыз хан әскерінде қызмет еткен дегенді білдіретін ұғым болса керек. Қазақта:

*Өлеңді жақ бастайды, тіл қостайды,
Бәйгеден келген жүйрік ойқастайды.
Қара көк жеті атамнан арылмаған,
Өлеңді мен тұрғанда кім бастайды, –*

дейтін қара өлең де бар. Айтушының өзін мақтап, тектілігін көрсеткені. Анадолы Түріктер «көк түс түріктің түсі» дейді.

Басқа Түркітерде де көк түсті қадірлейтін мақал, мәтелдер, ұғымдар болуға тиіс. Бұл тақырып арнайы зерттеуді қажет етеді.

Төртінші, ғұн империясында алғаш рет заңы жасалды. Бұл туралы Ци Мацянның «Тарихи естеліктер» атты еңбегінің «ғұн баяны» тарауында жазылған. VII ғасырда өткен Яншигу деген қытай тарихшысының «хән жылнамасы» атты еңбегінде де бар. Заңның мазмұны «Ғұн тарихына қатысты материалдар жинағы» (қытайша) атты кітаптың 216 бетінде жазылған. Мөде жасаған қылмысты істер заңы 4 тараудан тұрады:

Бірінші тарау: Пышақ, қылыш сияқты суық қару қолданып кісі өлтірген адам өлім жазасына кесілсін;

Екінші тарау: Ұрлық істеген кісінің барлық дүние-мүлкі тартып алынсын;

Үшінші тарау: Қылмыскер қылмысының ауыр-жеңілдігіне қарай жазалансын;

Төртінші тарау: Түрмеге қамалған адам он күннен артық жатпасын (Алмас, 1986: 193).

Бұл заң кемел болмауы мүмкін, бірақ түркі жұртының алғашқы заңы. Осы деректер қазақ мемлекеттілігінің ғана емес түркі мемлекеттілігінің бастауы Ғұн империясы екеніне дәлел.

Әдебиеттер

1. Мыңжани Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Үрімжі: Шинжаң халық баспасы, 1986 ж, 683 б.

2. Халық аңызы – Автордың далалық этнографиялық экспедиция материалдарынан, 1981 жыл. (Сұхбат беруші Мақатай деген шежіреші ақсақал).

3. Моңғолдың құпия шежіресі (Қазақша аударма). – Пекин: Орталық ұлттар баспасы, 1992 ж, 274 б.

4. Қабышұлы И. Қазақ сөзінің төркіні туралы. // Ана тілі газеті. 1991 ж., қыркүйек.

5. Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті. 1-кітап. – Қызылорда: Қазақ баспасы, 1932. – 234 б.

6. Нұрахмет И. Ұлыстық әдебиеттен ұлттық әдебиетке дейін. – Астана, 2005. – 193 б.

7. Мұхаммед аль-Ауфи. Индия, 1228 ж. Жамих ал-хикаят уе доам ал-рауаэт. Marguart I. Uber Volkstum komanen.

8. Құнанбайұлы А. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қара сөздер. Екінші том, –Алматы: Жазушы, 1995. 379 б.

9. Жұлдыз. 1984 жыл, 1 нөмір.

10. Алмас Т. Ғұндардың қысқаша тарихы. Қашқар ұйғыр нәширияты, 1986 ж. 340 б.

References

1. Myñjanı N. Qazaqtyń qysqasha tarıhy. – Úrimji: Shinjań halyq baspasy, 1986 j, 683 b.

2. Halyq ańyzy – Avtordıń dalalyq etnografıalyq ekspedisiya materialdarynan, 1981 jyl. (Suhbat berýshi Maqataı degen shejireshi aqsaqal).

3. Mońgoldyń qurıa shejiresi (Qazaqsha aýdarma). – Pekin: Ortalyq ulttar baspasy, 1992 j, 274 b.

4. Qabyshuly I. Qazaq sóziniń tórkini týraly. // Ana tili gazetı. 1991 j., qyrkúiek.

5. Seifýllın S. Qazaq ádebieti. 1 kitap. – Qyzylorda: Qazaq baspasy, 1932. – 234 b.

6. Nurahmet I. Ulystyq ádebietten ulttyq ádebietke deiin. – Astana, 2005 j, 193 b.

7. Muhammed al-Aýfı. India, 1228 j. Jamıh al-hıkaıat ye doam al-raýaet. Marguart I. Uber Volkstum komanen.

8. Qunanbaiuly A. Óleńder men aýdarmalar, poemalar, qara sózder. Ekinshi tom, –Almaty: Jazýshy, 1995. 379 b.

9. Juldyz. 1984 jyl, 1 nómir.

10. Almas T. Gundardıń qysqasha tarıhy. Qashqar uıǵyr náshiriaty, 1986 j. 340 b.

Нұрахметұлы И.

Национальная академическая библиотека
Республики Казахстан
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: nurakhmet1967@mail.ru

ИМПЕРИЯ ГУННОВ – НАЧАЛО КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

В данной статье делается вывод о становлении казахской государственности, на основе анализа трудов историков раннего и современного периода. Была показана роль великой гуннской империи сформировавшейся в 209 году до н.э. в казахской истории отмечалось 2230-летие гуннской империи, как начало нашей государственности.

Во-первых, известно время основания империи гуннов. Во-вторых, четко обозначены территория и границы империи. В-третьих, было зрелое государство со зрелой системой управления, со сложившейся структурой власти. В-четвертых, был сильный закон. Это первый закон тюркской истории. Исходя из этих данных, можно сказать, что гуннская империя – начало казахской государственности.

Ключевые слова: государство, государственность, история государственности, территория, закон, источники шежиры, письменные источники.

Nurahmetuly I.

National Academic Library of the
Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: nurakhmet1967@mail.ru

THE HUN EMPIRE -THE BEGINNING OF THE KAZAKH STATEHOOD

This article, entitled “The Hun Empire – The Beginning of the Kazakh Statehood”, analyzes the data in the works of early and modern historians and draws conclusions about the formation of the Kazakh statehood. It shows the important position of the great Hun Empire established in 209 BC in the Kazakh history, and a clear scientific conclusion is made about the 2230th anniversary of the well-known history of our statehood.

The first, the time of the founding of the Hun Empire. The secondly, the territory and borders of the Empire are clear defined. The third, It was a state with a well developed system of governance and an established power structure. Fourth, the strongest law. This was the first law in Turkic history. Based on this, we can say that the Hun Empire was the beginning of the Kazakh statehood.

Keywords: state, statehood, history of statehood, territory, law, genealogical date, record date, legends.